

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال سیزدهم، شماره‌ی پنجاه و دوم، تابستان ۱۴۰۱، صص ۲۷-۵۴
(مقاله علمی - پژوهشی)

بررسی کارنامه آموزشی مؤسسه فنی حرفه‌ای ارت ایران ۱۳۲۹-۱۳۵۷

شهرام غلامی^۱

چکیده

در دوره معاصر، یهودیان و مسیحیان از طریق فعالیت بازرگانی، آموزش و دیپلماسی، یکی از حلقه‌های ارتباط میان ایران با جهان غرب شدند. آنها با استخدام معلمان اتریشی در دارالفنون و تأسیس مدارس آلیانس، پیشرو آموزش نوین بودند. کلیمیان در دوره پهلوی با تأسیس مراکز فنی حرفه‌ای تحت نظارت مؤسسه جهانی ارت، به رشد دانش فنی ایران خدمات شایانی نمودند. مؤسسه فنی حرفه‌ای ارت ایران از جمله مؤسسات وابسته به کلیمیان ایران بود که از سال ۱۳۲۹ تا ۱۳۵۷ با تأسیس هنرستان‌های صنعتی و حرفه‌ای در تهران، شیراز و اصفهان، پیشرو آموزش برخی رشته‌های فنی در ایران بود. این مقاله با بررسی اسناد آرشیوی و مدارک آموزشی برجای مانده از هنرستان‌های این مؤسسه، در پی پاسخ به این پرسش است که نقش مؤسسه ارت در پیشبرد دانش فنی و حرفه‌ای ایران چه بود؟ این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با نگاه به اهمیت آموزش فنی در صنعتی‌سازی ایران معاصر می‌کوشد تا جزئیات دستاوردهای این مؤسسه مهم و فراموش‌شده آموزش را معرفی کند. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد که این مؤسسه غیرانتفاعی بدون تبعیض نژادی و مذهبی، با بهره‌گیری از دانش روز و به کارگیری هنرآموزان مجرب، نقش چشمگیری در توسعه دانش فنی ایران داشت. امکانات و میراث این مؤسسه باعث شد تا بخش هنرستان پسران، امروزه با نام «هنرستان نمونه دولتی آزادی فلسطین» تهران و بخش دختران با نام «دانشکده فنی شهید شمسی‌پور» به فعالیت خود ادامه دهد.

واژه‌های کلیدی: کلیمیان، آموزش فنی، مؤسسه ارت، هنرستان‌ها، اقلیت‌های مذهبی

۱. استادیار دانشگاه فرهنگیان، خرم آباد، ایران Shahramgholami1975@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۵/۱۰ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۶/۲۹

مقدمه

سازمان جهانی اُرت^۱ که به معنی «سازمان توانبخشی از طریق آموزش»^۲ است، در سال ۱۸۸۰ در سن پترزبورگ روسیه، به منظور آموزش فنی و حرفه‌ای برای جوانان یهودی روسی برپا شد. در سال ۱۸۸۰ ساموئل پولیاکوف^۳، هوراس دوگونزیوگ^۴ و نیکولای باکست^۵ روشنفکر و نویسنده، برای بهبود زندگی یهودیان روسی که در فقر به سر می‌بردند، از تزار الکساندر دوم مجوز کار مؤسسه‌ای حرفه‌ای را گرفتند (Shapiro, 2011: 12-15). مرکز این مؤسسه - که آموزش حرفه‌ای و مهارت‌آموزی را در مشاغلی مانند صنایع دستی و مهارت‌های کشاورزی برای یهودیان روسیه فراهم می‌کرد- پس از انقلاب بلشویکی روسیه، در سال ۱۹۲۱ به برلین منتقل شد و سپس در سال ۱۹۳۸ به دستور استالین، مدارس اُرت شوروی به طور کلی بسته شد. پس از به قدرت رسیدن نازی‌ها در سال ۱۹۳۳، مراکز اُرت به فرانسه و سرانجام به ژنو منتقل شد. بعد از جنگ جهانی دوم یاکوب اولیسکی^۶، سازمان اُرت آلمان را احیا کرد و پس از آن در ۱۹۴۸ سازمان اُرت اسرائیل را بنیان گذاشت (Shapiro, 2011: 85,94,159,176). در نیمه دوم سده بیستم میلادی، اُرت شعبات تازه‌ای در میان جماعات یهودی کشورهای مختلف مانند آرژانتین، برزیل، اروگوئه، مراکش، تونس، الجزایر، هند، سوئیس و ایران دایر کرد. در سال ۱۹۵۰/۱۳۲۹ اوراهام میئر بلاس^۷ مهندس لهستانی‌الاصل و تبعه اسرائیل، برای کمک به راه‌اندازی هنرستان اُرت به ایران آمد و همراه با چند نفر از کلیمیان ایران «مؤسسه اُرت ایران» را راه‌اندازی کرد. این مؤسسه ابتدا در تهران و سپس در اصفهان و شیراز، هنرستان‌های صنعتی و حرفه‌ای برپا کرد که تا سال ۱۳۵۷ به کار آموزش فنی حرفه‌ای ادامه دادند. پس از انقلاب در سال ۱۳۵۸ این مؤسسه تعطیل شد و هنرستان‌های آنرا دولت مصادره کرد. تاکنون هیچ پژوهشی درباره فعالیت مؤسسه اُرت ایران انجام نشده و این مؤسسه

-
1. ORT
  2. Organization for Rehabilitation through Training
  3. Samuel Polyakov
  4. Horace de Gunzburg
  5. Nikolai Bakst
  6. Jacob Olejski
  7. Avraham Meir Blass

کلاً ناشناخته و گمنام باقی مانده است. این پژوهش با هدف بررسی نقش آموزش فنی در برنامه صنعتی سازی دوره پهلوی دوم و توجه به میراث فرهنگی اقلیت‌های ایرانی انجام شده است و می‌کوشد تا با روش تحلیلی - توصیفی و بهره‌گیری از اسناد آموزشی هنرستان آرت تهران (هنرستان آزادی فلسطین)، اسناد آرشیوی کتابخانه ملی ایران و گزارش‌های سالانه مؤسسه در ژنو، بین تحولات آموزشی نوین و روند صنعتی سازی ایران پیوندی برقرار کند. شوربختانه آن‌گونه که نوری دفتردار هنرستان، بیان کرده به اندازه چندین کمد اسناد و مدارک اداری که بیشتر به زبان‌های فرانسه و انگلیسی بوده، در چند سال اخیر همه امحاء شده است. تمرکز این مقاله تنها بر روی هنرستان‌های آرت در تهران است.

الف: اساسنامه و تشکیلات مؤسسه آرت ایران

پس از جنگ دوم جهانی، شتاب صنعتی شدن جهان و اطلاعاتی که از فعالیت کیوتس‌ها در اسرائیل منتشر می‌شد، موجب علاقه‌مندی کلیمیان ایران به کارهای مولد و توجه به آموزش فنی و حرفه‌ای شد (کرمانشاهی، ۱۳۸۶: ۲۵۵) بنابراین به پیشنهاد مهندس لوی، کمیته‌ای با حضور دست‌اندرکاران امور اجتماعی آن روز از جمله مرتضی خان سنهی^۱، میرزا موسی خان طوب^۲، مهدی خان کهنیم (کوه نور)، ابراهیم موره، جهانگیر بنایان و تنی چند از خیراندیشان جامعه تشکیل شد. این کمیته هسته مرکزی هنرستان حرفه‌ای آرت را در ایران تشکیل داد. بدین‌منظور ابتدا، مطالعات نسبتاً گسترده‌ای انجام و با بسیاری از کارشناسان فنی و حرفه‌ای مذاکره شد، اما چون تحقق این پروژه به بودجه کافی و اطلاعات فنی بیشتری نیاز داشت، از عهده جامعه یهودی ایران آن زمان بر نمی‌آمد (کرمانشاهی، ۱۳۸۶: ۲۵۵). بنابراین آنها کوشیدند تا این کار را با همکاری سازمان جهانی آرت پیش ببرند. بنیانگذاران این سازمان بر این عقیده بودند که اگر یهودیان ایران حرفه‌های دستی بیاموزند، در استقلال آنها اثری بسزا

۱. از بازاریان بود. در دهه ۱۳۱۰ در کار واردات پارچه فعالیت می‌کرد.

۲. میرزا موسی خان طوب در سال ۱۳۰۷ داروخانه پاستور را برپا کرد که بزرگترین داروخانه تهران آن زمان بود.

خواهد داشت (لوی، ۱۳۷۶: ۵۳۵).

در پی این اقدامات، در سال ۱۳۲۹ خورشیدی اوراهام مئیربلاس (آبراهام) از نمایندگان مؤسسه اُرت جهانی به ایران آمد. پس از گفت‌وگوهایی میان نمایندگان اُرت و انجمن کلیمیان ایران، انجمن موافقت کرد که بخشی از زمین‌های ضلع جنوبی بهشتیه قدیم (گورستان یهودیان) را در میدان فوزیه (امام حسین کنونی) برای ساخت هنرستان فنی اختصاص بدهد (کرمانشاهی، ۱۳۸۶: ۲۶۶). اوراهام در همین هنگام برای دریافت مجوز با وزارت فرهنگ مکاتبه کرد و سرانجام در تاریخ ۱۳۳۰/۱۲/۱۸ طی پروانه شماره ۲۸۸، از وزارت کشور اجازه فعالیت گرفت (ساکما، سند شماره ۲۹۷/۱۶۲۸۶، برگ ۲ و ۱۹).

در سال ۱۳۳۰ اساسنامه مؤسسه اُرت در ۳۱ ماده برای مدت ۷ سال به تصویب رسید. طبق این اساسنامه مؤسسه شامل یک مجمع عمومی، شورای اداری ۲۵ نفره و هیئت‌مدیره بود. شورای اداری را مجمع عمومی برای مدت ۲ سال برمی‌گزید و این شورا هیئت‌مدیره را انتخاب می‌کرد. هیئت‌مدیره، آیین‌نامه داخلی مؤسسه را تنظیم می‌کرد و اختیارات تام داشت که برای حفظ حقوق مؤسسه اقدامات لازم را به عمل آورد. طبق بند ۶ این اساسنامه، هر ایرانی بالای ۱۸ سال بدون تبعیض مذهب، عقیده و مرام می‌توانست به عضویت مؤسسه درآید.

طبق ماده ۴ اساسنامه، مؤسسه اُرت از راه‌های زیر می‌توانست به داوطلبان کمک کند:

۱. ترویج و تعلیم اطلاعات صنعتی، فنی و حرفه‌ای و فلاحتی از طریق ایجاد مزارع نمونه، مدارس، آموزشگاه‌ها و کارگاه‌های مختلف برای اطفال و اکابر.
۲. کمک سازمان به کارآموزان در حد امکان و از طریق ایجاد مراکز و مؤسسات سرپرستی و مدارس شبانه‌روزی و استخدام آموزگاران و استادان مجرب و تهیه لوازم کار برای آنها و پرداخت هزینه تحصیل ایشان.
۳. تهیه ابزار و اسباب کار و مواد اولیه برای صنعتگران و کشاورزان در حد امکان و پرداخت هزینه تحصیلی ایشان و راهنمایی آنها توسط متخصصان فنی و ایجاد شرکت‌های تعاونی برای آنها (ساکما، سند شماره ۲۹۷/۱۶۲۸۶، برگ ۲ و ۱۹).

هیئت‌مدیره، رئیس مؤسسه آرت ایران را به ریاست جهانی مؤسسه در سوئیس معرفی می‌کرد و از آنجا مورد تأیید قرار می‌گرفت. آوراهاام بلاس که بنیانگذار و نخستین مدیر آرت ایران بود، در بهمن ۱۳۳۳ از کشور خارج شد. پس از او آقای کوارسکی^۱ مدیر آرت فرانسه، از طرف سازمان مرکزی آرت به مدت چند ماه ریاست مؤسسه را بر عهده گرفت و توانست اعتبار و اعتماد جهانی سازمان آرت را نسبت به آرت ایران به‌دست آورد. پس از او مهندس د. آلبرشتاین مدیر آرت تونس، به مدت یک‌سال، برای تدوین برنامه کاری نوین و نظارت بر اجرای آن به ایران آمد (World Ort Headquarters, 1955: 103). پروین معتمد آخرین رئیس مؤسسه بود که در سال ۱۳۵۳ هیئت‌مدیره او را معرفی کرد و دکتر آلبرشتاین در ژنو مورد تأیید قرار داد. او علاوه بر ریاست آرت، عضویت در هیئت‌مدیره، ریاست هنرستان دخترانه تهران و سرپرستی سازمان بانوان آرت را نیز بر عهده داشت. محل مدیریت مؤسسه آرت ایران از آغاز تا سال ۱۳۵۷ در تهران خیابان سفارت فرانسه، کوچه صبح شماره ۵۸ قرار داشت (اسناد هنرستان آزادی فلسطین).

جدول ۱. مدیران مؤسسه آرت ایران و هنرستان‌های وابسته به آن از سال ۱۳۲۹ تا ۱۳۵۷

سال خدمت	تحصیلات	ملیت	رؤسای مؤسسه آرت ایران
۱۳۲۹ تا ۱۳۳۳؟	مهندسی؟	لهستانی و تبعه اسرائیل	آوراهاام میئر بلاس Avraham Meir Blass
۱۳۳۳-۳۴	—	—	ا. کوارسکی A. Kovarsky
۱۳۳۴-۳۵	مهندس	تونس!	د. آلبرشتاین D.Albersztein
۱۳۴۱ تا ۱۳۴۵	—	—	جاک. خلیفی
۱۳۴۵ تا ۱۳۴۷	تکنسین فنی از آرت سوئیس	ایرانی - تهرانی	آبراهاام اشکنازی
اسفند ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۳	مدیریت عمومی - دانشگاه آکسفورد	ملیت جبل الطارق - تبعه بریتانیا	جاشوا ژوزف گبای Joshua Joseph Gabay

1. A. Kovarsky

سال خدمت	تحصیلات	ملیت	رؤسای مؤسسه اُرت ایران
۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷	لیسانس زبان انگلیسی - دانشگاه تهران	ایرانی - همدانی	پروین معتمد
مدیران هنرستان‌های اُرت در تهران - اصفهان و شیراز			
رئیس هنرستان پسرانه اُرت تهران			
۱۳۲۹ تا ۱۳۵۷	مهندس برق و اتوماسیون	ایرانی - تهرانی	ربیع الی
رئیس هنرستان دخترانه اُرت تهران			
۱۳۳۰ تا ۱۳۵۷	لیسانس زبان انگلیسی - دانشگاه تهران	ایرانی - همدانی	پروین معتمد
رئیس هنرستان اُرت اصفهان			
۱۳۳۰ تا ۱۳۳۵	—	ایرانی - اصفهانی	مفضض کار
۱۳۳۷ تا ؟	دکترای پزشکی - دانشگاه تهران	ایرانی - اصفهانی	نجات‌الله کلیمی یعقوب‌زاده
رئیس هنرستان اُرت شیراز			
۱۳۳۰ تا ۱۳۳۵	لیسانس علوم سیاسی	ایرانی - تهرانی!	منوچهر امیدوار
۱۳۳۵ - ؟	دکترای داروسازی - دانشگاه تهران	ایرانی - شیرازی	عزیزالله جواهریان
منبع: اسناد هنرستان اُرت تهران (آزای فلسطین)، ساکما، سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷، برگ ۳۳۱، ۳۳۵، ۳۳۹، ۴۵۹			

ب: روند توسعه و گسترش هنرستان‌های اُرت ایران

فعالیت اُرت ایران در مرداد ۱۳۲۹ با ورود آقای بلاس، نماینده اتحادیه اُرت، به تهران آغاز شد. نخستین وظیفه‌ای که بی‌درنگ کمیته اُرت عهده‌دار شد، آموزش حرفه‌ای پناهندگان یهودی عراقی و کُرد بود که در اردوگاه‌های اطراف تهران گرد آمده بودند. اولین کارگاه‌های کارآموزی برای آنها در مشاغل ساختمانی و درودگری برای دوره ۸ ماهه برگزار شد. در مدت ۶ ماه شبکه‌ای از آموزشگاه‌ها و دوره‌های حرفه‌ای راه‌اندازی شد که بسیار زود به نماد تحول حرفه‌ای یهودیان در ایران تبدیل شد. در مهر ۱۳۲۹ دو کارگاه با ۱۲۰ دانش‌آموز در اردوگاه‌ها فعال بودند. این شمار در خرداد ۱۳۳۰ به چهار

مدرسه حرفه‌ای با دوره تحصیل ۲ ساله و ۸ کارگاه آموزشی به مدت ۸ تا ۱۴ ماه، با توجه به مشاغل برپا شد و شمار هنرآموزان به ۸۲۷ نفر رسید (World Ort Headquarters, 1951: 55).

مؤسسه آرت از آغاز، دوره‌های کوتاه ۶ و ۸ ماهه داشت که در سال ۱۳۳۱ به دوره‌های ۳۰ ماهه تبدیل شد. شعبه آرت تهران در سال ۱۳۳۱ شامل رشته‌های فلزکاری، درودگری، مکانیک کشاورزی و برق بود. در اصفهان نیز رشته‌های منبت‌کاری، مینیاتور و تذهیب، خیاطی، درودگری و خاتم‌کاری و در شعبه شیراز رشته درودگری و خیاطی دایر شد. شرایط عمومی برای ورود به این رشته‌ها عبارت بود از تابعیت ایران، داشتن دست‌کم ۱۴ سال سن و مدرک پایه ششم ابتدایی. ارزش تحصیلی فارغ‌التحصیلان هنرستان‌های آرت معادل چهارم فنی شناخته می‌شد. فارغ‌التحصیلان آرت با در دست داشتن گواهینامه ۲ سال کار عملی از کارخانجات هنرستان‌های آرت می‌توانستند به عنوان داوطلب در امتحانات ششم فنی شرکت کنند (ساکما، سند شماره ۲۹۷/۱۶۲۸۶، برگ ۱۹).

اساسنامه مؤسسه آرت و برنامه درسی در دوره ۳۰ ماهه آرت در سال ۱۳۳۱ مورد تأیید کمیسیون منتخبی از کارشناسان بخش فنی وزارت آموزش و پرورش، بازرس وزارتی و چند تن دیگر قرار گرفت. بنا بر مصوبه این کمیسیون چون کار عملی در کارگاه‌های آرت طبق برنامه‌های فنی هدایت شده و متمرکز انجام می‌شد، دو سال کار عملی در مؤسسات آرت برابر بود با ۳ سال کار در کارخانجات دولتی که شرط حضور در امتحانات متفرقه بود. بنا به تصمیم این کمیسیون، گواهینامه‌هایی که پس از دوره ۳۰ ماهه به فارغ‌التحصیلان داده می‌شد، معادل دوره اول متوسطه بود و در رشته‌های درودگری، فلزکاری، مکانیک کشاورزی، برق و خیاطی، پس از دریافت گواهینامه ۲ سال کار عملی اضافی کارخانجات آرت و موفقیت در امتحانات نهایی، معادل دوره دوم متوسطه شناخته می‌شد (ساکما، سند شماره ۲۹۷/۱۶۲۸۶).

به این ترتیب، برنامه درسی دوره‌های ۳۰ ماهه (سه ساله) هنرستان آرت در رشته‌های فلزکاری، مکانیک کشاورزی، برق، درودگری و خیاطی (برای دختران) تصویب شد. به طور کلی، برنامه روزانه تمام این رشته‌ها شامل ۸ ساعت در روز و ۴۵

ساعت در هفته بود. ۲ ساعت ورزش نیز به صورت فوق برنامه در ساعت غیر رسمی اجرا می شد. درس زبان فارسی ۳ ساعت در هفته، زبان فرانسه ۱ ساعت، زبان عبری ۲ ساعت و کارگاه ۲۰ ساعت در هفته برای تمام رشته ها در هر دوره ۱۰ ماهه تکرار می شد (ساکما، سند شماره ۱۶۲۸۶/۲۹۷۰، برگ ۱۸، ۳۳-۵۱).

سرانجام، وزارت فرهنگ در سال تحصیلی ۱۳۳۳-۱۳۳۴ هنرستان صنعتی اُرت را به رسمیت شناخت و پس از مدتی برای تربیت تکنسین های درجه یک، بخش های مجهز زیر را در تهران راه اندازی کرد:

۱. هنرستان اُرت پسران تهران

هنرستان اُرت پسران در زمینی به مساحت ۴۳۴۹۹ متر مربع در گورستان یهودیان ساخته شد. ساختمان های آن در سال ۱۳۵۳ به مساحت ۱۲۳۱۳ مترمربع بود (اسناد هنرستان آزادی فلسطین). این بخش هر چند از شهریور ۱۳۲۹ آغاز به کار کرد و برنامه درسی دوره متوسطه دوم آن در سال ۱۳۳۱ تأیید شد، عملاً در سال ۱۳۳۴ به طور رسمی مجوز وزارت فرهنگ را به دست آورد. صاحب امتیاز هنرستان، مرتضی سُنهی بود که در تاریخ ۱۳۳۴/۴/۲ با شماره ۳۲۳/۸۲۷۸، این امتیاز را دریافت کرد. ریاست هنرستان پسران از سال ۱۳۲۹ تا سال ۱۳۵۷ بر عهده ربیع الی مهندس برق بود که وزارت آموزش و پرورش وی را به هنرستان مأمور کرده بود و سمت مدیریت هنرستان اُرت را برعهده داشت.

از سال ۱۳۳۴ به تدریج رشته های جدیدی در این هنرستان راه اندازی شد. رشته قالب سازی و فلزکاری در ۱۳۳۴؛ رشته مکانیک اتومبیل، الکترومکانیک و رشته تهویه و یخچال (تبرید) در سال ۱۳۴۰؛ دوره عالی نقشه کشی صنعتی و ساختمانی فلزی در سال ۱۳۴۲. در نیمه دوم دهه ۱۳۴۰ رشته ماشین های ابزار (اتومکانیک) و الکترونیک نیز به بخش هنرستان صنعتی افزوده شد (اسناد هنرستان آزادی فلسطین).

آموزش در دوره شش ساله هنرستان دو مرحله داشت. مرحله اول که پس از پایان دوره ششم ابتدایی شروع می شد و دانش آموزان پس از ۳۰ ماه یا سه سال آموزش، مدرک سوم راهنمایی می گرفتند که از لحاظ قوانین آموزش و پرورش برای کارهای دولتی نامعتبر بود، اما دوره سه ساله دوم که از کلاس دهم یا اول دبیرستان شروع

می‌شد، پس از سه سال به هنرجویان دیپلم فنی داده می‌شد. گذشته‌ازاین، در سال ۱۳۳۴ برای بزرگسالان دوره‌های شش‌ماهه حرفه‌ای و برای نوآموزان دوره‌های کارهای نجاری و مشبک‌کاری وجود داشت که این کلاس‌ها جزو دوره‌های آزاد محسوب می‌شد (ساکما، سند شماره ۱۲۶۶۹-۲۹۷۰، برگ ۳۴، ۳۶).

هنرستان آرت در سال ۱۳۳۵-۱۳۳۴ بدون اینکه از شمار ساعات برنامه ابلاغی اداره مدارس حرفه‌ای بکاهد، برای پیشرفت کار خود در برخی دروس، به ساعت کار عملی دانش‌آموزان اضافه کرد. در ماده فارسی و علوم دینی که در برنامه قید شده بود، فقط فارسی تدریس می‌شد و برای دانش‌آموزان یهودی درس «تاریخ یهود» خارج از برنامه تدریس می‌شد. درس تعلیمات دینی شامل تعلیمات دین یهود بود و بنابراین دانش‌آموزان مسلمان از آموزش تعلیمات دینی معاف بودند. ساعت کار هنرستان از ۸ تا ۱۱:۳۰ و از ۱۳:۳۰ تا ۱۷ بود. هر کلاس روزانه ۸ جلسه داشت و مدت هر جلسه ۵۰ دقیقه بود. روزهای شنبه تعطیل بود و روزهای جمعه ۴ ساعت درس در هر کلاس تعلیم می‌شد (ساکما، سند شماره ۱۲۶۶۹-۲۹۷۰، برگ ۴۳، ۶۳). در دهه ۱۳۴۰ تغییراتی در برنامه دروس نظری عموی داده شد. مثلاً درس جغرافیا برای برخی رشته‌ها ابتدا به «جغرافیای اقتصادی» و سپس به «جغرافیای سیاسی» و دوباره با عنوان کلی «جغرافیا» تغییر کرد. در سال ۱۳۴۶-۱۳۴۵ درسی با عنوان «انقلاب سفید» به برنامه درسی افزوده شد که تنها در سال دوم دبیرستان آموزش داده می‌شد (اسناد هنرستان آرت).

دوره عالی در بخش پسران در رشته نقشه‌کشی صنعتی و ساختمانی فلزی از سال ۱۳۴۲ راه اندازی شد. درس‌های این دوره شامل رسم فنی، درس فنی، محاسبات صنعتی (حساب فنی، مقاومت مصالح)، فیزیک، ریاضیات، تشکیلات کار، کار عملی فلزکاری بود و نمره و معدل دانشجویان بر اساس ۴ نمره محاسبه می‌شد (اسناد هنرستان آرت تهران).

در سال ۱۳۳۲ شمار دانش‌آموزان آرت ۴۵۰ نفر بود و به ازای هر ۱۰ نفر یک هنرآموز وجود داشت. در سال ۱۳۳۵ معلمان هنرستان آرت پسران، شامل دبیر و هنرآموز و کمک هنرآموز جمعاً ۲۶ نفر بودند که ۸ نفر آنها خارجی بودند و مؤسسه آرت سویس استخدام کرده بود و بقیه ایرانی بودند (ساکما، سند شماره ۱۲۶۶۹-۲۹۷۰، برگ ۶۳). با گسترش رشته‌های درسی در دهه ۱۳۴۰ بر شمار معلمان و دانش‌آموزان

اُرت افزوده شد. به گونه‌ای که در سال ۱۳۴۷ شمار معلمان اُرت پسران به ۳۶ نفر و اُرت دختران به ۳۳ نفر رسید. شمار دانش‌آموزان پسر و دختر نیز از ۴۵۰ نفر در سال ۱۳۳۲ به ۷۳۹ نفر در سال ۱۳۴۸ افزایش یافت (ساکما، سند شماره ۲۹۷/۴۵۲۳۷، برگ ۴۵۵ و ۴۵۳). شماری از آموزگاران ایرانی این مؤسسه از کارمندان رسمی وزارت آموزش و پرورش بودند که به این هنرستان مأمور شده و یا به صورت پاره وقت تدریس می‌کردند، شماری را هم مؤسسه استخدام کرده بود (پیشین، اسناد هنرستان اُرت).

معلمان خارجی هنرستان بیشتر از کشورهای مراکش، تونس و فرانسه بودند که بر اساس نیاز هنرستان، مؤسسه اُرت زُنو استخدام می‌کرد. این معلمان گذشته از دانش تخصصی، فنون تدریس و مهارت‌های معلمی را آموخته بودند و بیشتر آنها بدون نیاز به مترجم، به زبان فارسی تدریس می‌کردند. شمار دقیق معلمان خارجی که در هنرستان‌های تهران به تدریس مشغول بودند، به درستی معلوم نشد. نام برخی از این آموزگاران از سال ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۷ به شرح جدول زیر است.

جدول ۲. معلمان خارجی هنرستان اُرت پسران (صنعتی، حرفه‌ای و عالی) در سال تحصیلی ۱۳۴۸

تا ۱۳۵۷

ردیف	نام و نام خانوادگی	ملیت	مدرک تحصیلی	رشته تدریس	زبان تدریس	ساعت تدریس در هفته
۱	هانری لوی Hemri Levy	مراکش	مهندسی برق	دبیر الکتریسیته و مدیر فنی	فارسی	۴۰
۲	ویلهلم واگنر Wilhelm Wagner	سوئیس	تکنسین فلزکاری	هنرآموز فلزکاری	فارسی	۴۰
۳	مائوریک آندره فیتوسی Andre Fitoussi	تونس	تکنسین عالی تهویه و یخچال از فرانسه ۱۳۴۸	هنرآموز تهویه و تبرید	فارسی	۴۰
۴	ونسان کاسیو Vincent Cascio	فرانسه	مهندس الکترونیک	هنرآموز رادیو الکترونیک	فرانسه با مترجم	۴۰

ردیف	نام و نام خانوادگی	ملیت	مدرک تحصیلی	رشته تدریس	زبان تدریس	ساعت تدریس در هفته
۵	هانری نردوشه زیتون Henri-Nardoche Zeitoun	تونس	فوق دیپلم رشته فلزکاری	هنرآموز فلزکاری و قالب سازی	فرانسه با مترجم	۴۰
۶	ژرژ شواپاز Georges Chavaillaz	سوئیس	مهندس مکانیک و طراحی	دبیر نقشه‌کشی و طراحی ۱۳۴۹	فرانسه با مترجم	۴۰
۷	اوراهام کوئن Avraham Koen	یونانی	فارغ التحصیل انستیتوی مرکزی آرت ژنو	رسم فنی ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۹؟	فارسی	۳۲
۸	پییر ماری اوزن Pierre Marie Euzen	فرانسوی	_____	مهندس تهویه ۱۳۵۷	_____	_____
۹	کلود صباح Claude Sabbah	مراکشی تبعه فرانسه	مهندس الکترونیک ۱۳۵۷	تهویه ۱۳۵۷	_____	_____
۱۰	جین گالوده Jean Galodeh	فرانسوی	مهندس الکترونیک	الکترونیک ۱۳۵۵	_____	_____
۱۱	برنارد میران Bernard Meyran	_____	_____	_____	_____	_____
۱۲	گی فیلیپ روله Guy Philippe Roulet	سوئیس	قالب سازی	قالب سازی ۱۳۵۰	_____	_____
۱۳	میشل ویکتور اوهایون Victor Ohayon	مراکشی تبعه سوئیس!	مهندس الکترونیک ۱۳۵۵	الکترونیک	_____	_____
۱۴	داوید کهن David Cohen	مراکشی تبعه سوئیس	مهندس مخابرات	الکترونیک	_____	_____

ردیف	نام و نام خانوادگی	ملیت	مدرک تحصیلی	رشته تدریس	زبان تدریس	ساعت تدریس در هفته
۱۵	برنارد لواف Bernard Loeve	فرانسوی	لیسانس آموزش ریاضی	ریاضیات پیشرفته ۱۳۵۱ (هنرستان دخترانه)	_____	_____
۱۶	داوید لایانی David Lhayani	مراکشی تبعه فرانسه!	مهندس الکترونیک و مهندسی هسته‌ای ۱۳۵۱	ماشین‌های بادی مکانیکی و الکترونیک	_____	_____

منبع: (ساکما، سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷ برگ ۳۶۹، ۳۷۳، ۳۹۵، ۴۲۹؛ سند شماره ۴۵۲۳۷/۰۲۹۷ برگ ۳ و ۵؛ سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷، برگ ۳۵۱، ۳۵۳؛ سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷، برگ ۱۹۹)

در سال ۱۳۴۹-۱۳۴۸ هنرستان پسرانه اُرت تهران، ۴۳۳ نفر هنرجو و دانشجوی دوره عالی داشت که در ۳ بخش به این شرح آموزش می‌دیدند: ۱. بخش حرفه‌ای که ۷ کلاس درس و ۱۳۸ نفر هنرجو داشت. در این بخش فارغ‌التحصیلان ششم ابتدایی پذیرفته می‌شدند و پس از سه سال آموزش در این مؤسسه گواهی پایان تحصیلات حرفه‌ای دریافت می‌کردند که برابر با سیکل یکم متوسطه بود. ۲. بخش صنعتی که ۷ کلاس درس و ۲۱۲ نفر هنرجو داشت که دانش‌آموزان با در دست داشتن مدرک سوم متوسطه پذیرفته می‌شدند و پس از سه سال دیپلم کامل متوسطه دریافت می‌کردند (بخش آموزش حرفه‌ای و صنعتی زیر نظر وزارت آموزش و پرورش بود). ۳. بخش عالی که ۴ کلاس درس و ۸۳ نفر دانشجو داشت و زیر نظر وزارت علوم بود که از دیپلم به بالا می‌پذیرفت و بعد از دو سال گواهی‌نامه فوق دیپلم داده می‌شد. (اسناد هنرستان) در همین سال به طور کل ۱۶۰ نفر از مجموع هنرجویان و دانشجویان دوره عالی به صورت شبانه‌روزی تحصیل می‌کردند که شامل ۴۸ نفر در بخش حرفه‌ای، ۸۲ نفر در بخش صنعتی و ۳۰ نفر در دوره عالی بودند (ساکما، سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷ برگ ۴۳۱). در سال‌های بعد پیوسته بر شمار هنرآموزان دوره‌های مختلف و کلاس‌های

درسی افزوده شد (همان برگ ۴-۴۵۳).

۲. هنرستان دخترانه آرت تهران^۱

هنرستان فنی دختران آرت، هم‌زمان با بخش پسران در سال ۱۳۲۹ برپا شد. بعداً بانو پروین معتمد امتیاز آن را در سال ۱۳۳۴ طبق مجوز شماره ۲۳۶۰، از شواری عالی فرهنگ دریافت کرد. رشته‌های آموزشی آن عبارت بودند از: منشی‌گری، برش و خیاطی، خانه‌داری و آرایشگری. در سال ۱۳۴۴ دوره‌های عالی شامل رشته‌های بازرگانی و فنون اداری و نقشه‌کشی ساختمان به رشته‌های درسی این هنرستان افزوده شد. بنا به گزارش بازرس وزارت فرهنگ در سال ۱۳۳۲ کارهای هنرستان دخترانه به ویژه از لحاظ تعلیم خیاطی، بسیار چشمگیرتر از دیگر مؤسسات آرت بود و از لحاظ آموزش خیاطی پیشرفت شایانی کرد. در سال ۱۳۳۲ هنرجویان رشته‌های خیاطی زیر نظر خانم‌های آموزگاری که بیشتر دیپلمه‌های اروپایی و خارجی بودند، به تعلیم اشتغال داشتند (ساکما سند شماره ۱۶۲۸۶، ۲۹۷۰، برگ ۵۶).

آموزش رشته منشی‌گری حرفه‌ای به صورت دو زبانه انگلیسی و فرانسوی بود. در دهه ۴۰ با شتاب صنعتی شدن ایران، بیشتر این دانش‌آموختگان به عنوان منشی و دفتردار در شرکت‌های نفت، طرح‌وبرنامه و دفتر نخست‌وزیری استخدام شدند (Ort Central Office, 1967: 62). مدت دوره آرایشگری تا سال ۱۳۴۵ هجده ماه بود. در سال‌های بعد به دوره سه ساله تبدیل شد و با افزودن دروس نظری و کاربردی شامل آناتومی، فیزیولوژی، باکتریولوژی و فیزیک کاربردی به صورت یک رشته کاملاً تخصصی در آمد (Ibid: 61). در سال ۱۳۵۲ آرت دختران تهران به چهار بخش تقسیم شد. گروه سنی و شرایط ورودی برای دوره‌های مختلف تقریباً مشابه مدارس پسرانه و به شرح زیر بود:

---

۱. این هنرستان چسبیده به هنرستان پسرانه آرت در شرق میدان فوزیه (امام حسین کنونی) قرار داشت. پس از انقلاب با نام هنرستان سمیه و سپس به آموزشکده انقلاب اسلامی تبدیل شد. هم‌اکنون دانشکده شهید شمسی پور در محل قدیمی هنرستان آرت دختران قرار گرفته است. اسناد تحصیلی این مدرسه کلاً مفقود شده است. به رغم کوشش بسیار هیچ اثری از اسناد دانش‌آموختگان هنرستان به دست نیامد. تنها دفتر فارغ‌التحصیلان و چند برگ دانشنامه دانشجویان دوره عالی در بخش هنرستان پسران یافت شد.

۱. دبیرستان/۳۴ دانش آموز. این دانش آموزان یک دوره سه ساله داشتند.
  ۲. مدرسه تجارت/ ۴۸ دانش آموز. دانش آموزان این بخش یک دوره سه ساله خیاطی داشتند.
  ۳. بخش فنی/۷۳ شاگرد. این دانشجویان یک دوره سه ساله را در یکی از موضوعات زیر دنبال می کردند: آرایشگری و مراقبت از زیبایی، خیاطی و خیاطی صنعتی، منشی دوزبانه و طراحی معماری.
  ۴. دانشکده فنی/ ۸۶ دانشجو. این دانشجویان همگی دیپلم خود را دریافت می کردند و به دو بخش تقسیم می شدند: (الف) آموزش به عنوان دبیر اجرایی به دو زبان خارجی انگلیسی و فرانسوی و همچنین فارسی. (ب) آموزش نقشه کشی معماری.
  ۵. دوره مهارت لباس دوزی برای بزرگسالان/ ۲۹ دانش آموز.
- (World Ort Headquarters, 1973:49-50)

ج: انجمن های کمکی، بودجه و پشتیبانی مالی مؤسسه ارت ایران

نگهداری از این هنرستان گسترده به صورت شبانه روزی، هزینه های بسیار بالایی داشت که فراهم آوردن آن به آسانی ممکن نبود. بنابراین مؤسسه ارت علاوه بر پشتیبانی مالی ژنو، از پشتیبانی مادی و معنوی برخی از انجمن ها و گروه های کلیمیان ایران نیز برخوردار بود. از جمله این تشکیلات، سازمان بانوان ارت ایران بود که گروهی از زنان خیراندیش جامعه کلیمی برپا کرده بودند. این گروه که شمار اعضای آن تا سال ۱۳۴۵ به ۱۵۰ تن رسید (Ort Central Office, 1967: 64)، زیر نظر پروین متعمد رئیس هنرستان دختران و تحت مدیریت منیره سنهی و بعداً با مدیریت شمسی بنایان آغاز به کار کرد. بسیاری از زنان یهودی ایران و تنی چند از زنان یهودی مهاجر عراق، در این گروه داوطلبانه فعالیت می کردند (سرشار (ویراستار)، ۱۹۹۶: ۱۳۵/۱).

این کمیته مسئولیت نظارت بر امور بهداشتی خوابگاه های دانشجویان شهرستانی، تهیه همه روزه غذای گرم، رسیدگی به امور آشپزخانه، تأمین و خرید آذوقه و تهیه پوشاک را برای هنرجویان خانواده های کم درآمد بر عهده داشت (سرشار، ۱۹۹۶: ۱۳۴/۱). از دیگر اقدامات مهم این کمیته، گردآوری کمک های مالی از طریق برگزاری

جشن‌ها و مهمانی‌های فصلی و برگزاری نمایش مد لباس بود که از طرف هنرجویان دختر طراحی و تهیه می‌شد. مقدار کمک‌های مالی کمیته زنان به مؤسسه در سال ۱۳۴۱، مبلغ ۷۰۰۰ دلار (World Ort headquarters, 1963:88) و در سال‌های ۱۳۴۴ تا ۱۳۴۶، به ترتیب ۱۲۰، ۳۰۰ و ۴۰۰ هزار ریال بود (اسناد هنرستان - نامه شمس بنایان به رابین گیلبرت ۲۸ جولای ۱۹۶۸).

بودجه سالیانه متغیر بود و هزینه‌های آموزشگاه از دفتر مرکزی آرت در ژنو سوئیس تأمین می‌شد. در پی بازدید دکتر مهران وزیر فرهنگ از هنرستان در سال ۱۳۳۹، برای نخستین بار برای خرید برخی ماشین‌آلات و لوازم فنی از سازمان برنامه و بودجه هم کمک‌هایی دریافت و چند معلم به صورت مأمور آموزشی برای هنرستان فرستاده شد. افزایش این کمک‌ها در دهه ۱۳۵۰ بیشتر به منظور کمک به برنامه توسعه صنعتی کشور و تربیت دبیر فنی برای آموزش و پرورش توسط مؤسسه آرت بود (ساکما، سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷ برگ ۳۷۵).

جدول ۴. کمک‌های سازمان برنامه به مؤسسه آرت

سال	مبلغ اهدایی	نوع هزینه
۱۳۳۹	۲۴،۰۰۰ دلار	_____
۱۳۴۱	۱۰،۰۰۰ دلار	خرید تجهیزات یخچال
۱۳۴۲	۳۰،۰۰۰ دلار	نوسازی تجهیزات مدرسه
۱۳۴۳	۶۳،۳۳۳ دلار	۴۰،۰۰۰ دلار برای تجهیز کامل بخش رادیو و تلویزیون و ۲۳،۰۰۰ دلار برای تجهیزات آزمایشگاه زبان
۱۳۴۵	۱۱۳،۰۰۰ دلار	_____
۱۳۴۷	۵۰۰،۰۰۰ تومان	_____
۱۳۵۱	۵۳،۰۰۰ دلار	تجهیزات کارگاه‌های آرت
منبع: (Ort Union, 1960-65: 80)؛ سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷ برگ ۴۸۵ و ۴۸۷، Ort Central Office, (World Ort Headquarters, 1973:61; 1967: 64)		

بخشی دیگری از هزینه‌های مؤسسه را «صندوق لووویچ»، کمیته زنان آرت آمریکا و کمیته خیریه جوینت آمریکا تأمین می‌کرد. مقدار کمک زنان آرت آمریکا در سال ۱۳۵۶ برابر با ۳,۵۰۲,۰۰۰ ریال (۵۰,۰۲۸ دلار) بود (Ort union, 1977: 142; Ibid, 1975: 127). گذشته از این، در طی این دوره کمک‌هایی هم از کشورهای فرانسه، آلمان، دانمارک و سوئیس دریافت می‌شد. همچنین افراد نیکوکار و ثروتمند جامعه یهودی مانند حبیب القانیان، ابراهیم راد، موسی کهنیم به این مؤسسه کمک می‌کردند. به هر حال، به دلیل وابستگی مالی و تشکیلاتی آرت ایران به سازمانی جهانی آرت در سوئیس، در اسناد وزارت آموزش و پرورش ایران در دهه ۱۳۵۰، این هنرستان در فهرست مدارس خارجی طبقه‌بندی شده است.

د: امکانات و تسهیلات هنرستان آرت تهران

هنرستان آرت تهران علاوه بر تجهیزات مدرن کارگاهی و ساختمان‌های مناسب، امکانات رفاهی جانبی مانند زمین فوتبال، استخر شنا، بهداری، حمام، کتابخانه، آشپزخانه و امکانات خوابگاهی داشت (ساکما، سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷، برگ ۳۶۵). از لحاظ شهریه تحصیلی تقریباً برای همه دانش‌آموزان رایگان بود. تنها از هنرجویانی که توانایی مالی داشتند به تفاوت، سالانه از ۱۰۰ تا ۱۵۰۰ ریال برای نهار، تمام وسایل کار، بیمه و پُلی‌کپی و غیره دریافت می‌شد. برای همه دانش‌آموزان وسایل تحصیل و نهار رایگان بود و شمار زیادی به صورت رایگان از امکانات شبانه‌روزی بهره می‌بردند و حتی دانش‌آموزان بی‌بضاعت، لباس و کفش رایگان دریافت می‌کردند (ساکما، سند شماره ۱۲۶۶۹/۲۹۷، برگ ۶۳).

دست‌کم در دهه ۱۳۴۰ همه دانش‌آموزان پیش از ورود به مدرسه، معاینات پزشکی انجام می‌دادند. با همکاری زنان آرت آمریکا معاینات ابتدا به صورت ماهانه و سپس به صورت هفتگی انجام می‌شد. همه دانش‌آموزان هنرستان تحت پوشش بیمه ایران قرار داشتند و با استفاده از بیمه ایران در هنگام بیماری و یا بروز حوادث کارگاهی می‌توانستند به صورت رایگان در بیمارستان‌هایی مانند خیرخواه، پلی کلینیک تهران نو،

1. AJDC

بیمارستان ۲۵ شهریور و بیمارستان مهر تهران که همه طرف قرارداد بیمه ایران بودند، تحت درمان قرار بگیرند (اسناد هنرستان آرت).

دانشجویان این مؤسسه همانند دیگر دانشجویان ایرانی، از امکانات رفاهی دیگری نیز برخوردار بودند. از جمله با داشتن کارت دانشجویی می‌توانستند بلیط هواپیما و قطار را به صورت نیم‌بها تهیه کنند. قانون «تأمین وسایل و امکانات تحصیل اطفال و جوانان ایرانی» که در مرداد سال ۱۳۵۳ تصویب شد، شامل دانشجویان این هنرستان هم می‌شد و آنها نیز از مزایای این فرمان آموزشی رایگان بهره می‌بردند. همچنین آنها از دریافت وام رفاه دانشجویی بهرمنند می‌شدند و پس از فراغت از تحصیل و اشتغال، ماهانه ۱۰ درصد درآمد خود را بابت وام به صندوق‌های رفاه دانشجویان پرداخت می‌کردند. [اسناد هنرستان آرت (آزادی فلسطین)] هنرستان برای تشویق هرچه بیشتر هنرجویان به کار و خلاقیت حرفه‌ای، در پایان هر سال دستاوردهای آنها را به صورت نمایشگاهی در می‌آورد و پس از فروش این کالاها، پول آن را به خود دانش‌آموزان پرداخت می‌کرد (ساکما ۱۶۲۸۶/۲۹۷۰، برگ ۵۶). ارزش فروش کالاهای تولید شده دانش‌آموزان در سال ۱۳۳۳ بیش از ۵۰۰۰ دلار و در سال ۱۳۳۶ مبلغ ۱۲۰۰۰ دلار بود (World Ort Headquarters, 1954: 102; Ibid, 1958:51).

از دیگر امکانات هنرستان، واگذاری بورس و فرصت‌های آموزشی به معلمان و هنرآموزان بود که به منظور تأمین نیروی انسانی یا تکمیل دوره‌های آموزشی انجام می‌شد. بسیاری از دانشجویان ایرانی که در دهه ۱۳۳۰ برای تحصیل به مؤسسه آینیر سوئیس فرستاده شدند، پس از بازگشت، به عنوان معلم در این هنرستان به کار مشغول شدند. طبق اسناد موجود بیشتر بورسیه‌های تحصیلی، برای کشور فرانسه بود و، یا توسط این کشور انجام می‌شد. به‌طور کلی، کشور فرانسه و به ویژه اداره همکاری‌های فنی سفارت و انجمن روابط فرهنگی ایران و فرانسه، روابط بسیار نزدیکی با هنرستان آرت داشتند. از جمله در سال ۱۳۴۴ و ۱۳۴۵ دست‌کم ۸ نفر از هنرجویان پسرانه آرت برای ادامه تحصیل در دوره مهندسی، با استفاده از بورس تحصیلی به فرانسه فرستاده شدند که تمام هزینه رفت و برگشت و هزینه تحصیلی این افراد با دولت فرانسه بود (شماره ۲۹۷/۴۵۲۳۷ برگ ۶۳).

گذشته از این، هنرستان اُرت هر ساله در تعطیلات تابستان، هنرجویان و هنرآموزان خود را برای دوره‌های آموزشی کوتاه مدت و بازدید از کارخانه‌ها به کشورهای اروپایی و به‌یژه اسرائیل می‌فرستاد. این دوره‌ها که در دهه ۱۳۵۰ بسیار گسترده‌تر شد، نقش چشمگیری در افزایش آگاهی و مهارت معلمان و هنرجویان هنرستان داشت (برای آگاهی بیشتر از شمار این دوره‌ها و افراد به اسناد زیر بنگرید: ساکما سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷ برگ‌های ۳۸ تا ۱۳۶، ۲۵۷، ۲۶۳، ۲۹۱، ۲۹۹).

اهداف، شایستگی‌ها و دستاوردهای آموزشی مؤسسه اُرت

اساساً هدف از برپایی مؤسسه اُرت در درجه نخست، ایجاد زمینه اشتغال فنی و حرفه‌ای برای یهودیانی بود که امکان ورود به کارهای دولتی برای آنها وجود نداشتند. در ایران نیز هر چند از دوره پهلوی یکم در وضعیت اجتماعی اقلیت‌ها بهبودی پدید آمد، اما همچنان ورود آنها به کارهای دولتی دشوار بود. در نتیجه، آموزش فنی می‌توانست به گسترش دامنه فعالیت‌های اقتصادی آنها - که تا آن هنگام محدود به امور بازرگانی و مشاغل پایین بود - کمک کند. موضوع اشتغال برای هنرآموزان اُرت که در ابتدا مبهم بود، با همکاری مؤسسه اُرت و «صندوق لوویچ» از طریق دادن وام به دانش‌آموختگان عملاً حل شد و این صندوق آنها را در راه‌اندازی کارگاه‌های فنی یاری داد. بنابراین در همان آغاز، همه فارغ‌التحصیلان اُرت با تجاربی که به دست آورده بودند، در یکی از مشاغل مرتبط با آن، شروع به کار می‌کردند. تا سال ۱۳۳۳ هشت کارگاه فنی راه‌اندازی و برای ۱۷ صنعتگر یهودی کار فراهم شد. این در حالی بود که تا آن هنگام، کار صنعتگری برای یهودیان تقریباً ناشناخته بود (Central Office of the Ort Union, 1955: 101). در چهارچوب حمایت این صندوق تا بهار ۱۳۳۴، بیش از ۱۰ کارگاه در تهران، ۲ کارگاه خیاطی و نجاری در اصفهان و ۷ کارگاه نجاری و ۲ کارگاه خاتم‌کاری در شیراز راه‌اندازی شد. همچنین در این دو شهر، به دختران فارغ‌التحصیل چرخ خیاطی‌های متعدد داده می‌شد که به آنها امکان می‌داد برای خود زندگی مناسبی فراهم کنند. در نتیجه، زمینه مناسبی برای اشتغال فراهم آمد و شمار زیادی از دانش‌آموختگان این هنرستان به کار مشغول شدند (Ibid, 103).

گذشته‌ازاین، پیشرفت هنرستان‌های آرت در ایران، هم‌زمان با شکوفایی اقتصادی و صنعتی کشور بود و در نتیجه، بنیانگذاران آرت شاید به منظور جذب کمک‌های دولتی، هدف از برپایی این مؤسسه را کمک به توسعه صنعتی ایران عنوان می‌کردند (سند ۱۶۲۸۶، ۲۹۷۰، برگ ۳۳). البته واقعیت این است که با شتاب صنعتی شدن در دهه ۱۳۴۰، ایران نیاز شدیدی به مدیران حرفه‌ای و کارکنان فنی داشت که در سطح کشور اندک بودند. در نتیجه، این هنرستان می‌توانست با تربیت هزاران استادکار فنی و حرفه‌ای و عرضه آنها به بازار کار، بخشی از این کمبود را جبران کند (کرمانشاهی، ۱۳۸۶: ۲۵۸).

یکی دیگر از اهداف آموزشی مؤسسه، کمک به اشتغال مهاجران بود. در آغاز برپایی هنرستان، به علت مهاجرت گسترده یهودیان گُرد و عراقی به تهران و تمایل آنها برای مهاجرت از ایران، تلاش شد تا با راه‌اندازی کارگاه‌های آموزشی کوتاه‌مدت در زمینه مشاغلی که در کشور مهاجرپذیر یعنی اسرائیل، کمبود نیروی انسانی داشت، به آنها آموزش داده شود. بنابراین به مشاغل ساختمانی، تأسیسات الکتریکی و مکانیک کشاورزی توجه ویژه‌ای شد. ظاهراً راه‌اندازی کارگاه‌های مثبت‌کاری در اصفهان به سال ۱۳۳۰، با نظر به چشم‌انداز آینده اقتصادی آن برای کارگران مهاجر به اسرائیل انجام شد. در نتیجه، از ۴۸۲ هنرجوی آموزش‌دیده در سال ۱۳۳۰، نزدیک به ۳۰۰ نفر موفق شدند به اسرائیل مهاجرت کنند (Central Office of the Ort Union, 1952:44).

همچنین در مهر ۱۳۳۴ توافق‌نامه‌ای بین آرت ایران و مدیر آژانس یهود در ایران منعقد شد که بر اساس آن دوره‌های تسریع‌شده برای بزرگسالان، به نفع داوطلبان بی‌تجربه مایل به مهاجرت به اسرائیل باز می‌شد. قرار بود تا آرت تمام مسئولیت اجرایی دوره‌ها را برعهده بگیرد. آژانس یهود نیز متعهد شد که کمک‌های مادی را برای کارآموزان تضمین کند. علاوه‌براین، به داوطلبانی که مدرک تحصیلی آرت داشتند، اولویت مطلق برای بازگشت به اسرائیل داده می‌شد. اما چون آژانس یهود نتوانست تعهد خود را در خصوص کمک‌های اجتماعی به کارآموزان انجام دهد، این دوره‌ها ناگزیر قطع شد (Central Office of the Ort Union, 1956:105). با این حال، به دنبال ایجاد زمینه کار و شتاب صنعتی شدن و گسترش آزادی‌های اجتماعی، در پایان دهه ۴۰ از میزان

مهاجرت یهودیان کاسته شد.

رونق صنعت ایران در دهه ۴۰، اشتغال آسان دانش‌آموختگان و حقوق بالایی که دریافت می‌کردند، باعث ایجاد تغییر اساسی در نگرش کارآموزان یهودی و والدینشان شد و حتی برای جوانان طبقات متوسط به یک امتیاز تبدیل شد. روابط خوب مؤسسه با شرکت‌های رنو، فیات و فیلیپس، موجب راه‌اندازی طرح‌های پیش‌بینی‌شده برای آماده‌سازی حرفه‌ای اتومکانیک و تکنسین‌های رادیو و تلویزیون شد (Ibid, 44). اکثراً هنرجویان این هنرستان در بنگاه‌هایی مانند یخچال‌سازی ارج، جنرال مکانیک، پلاسکو، ایران کارتن، فیات، فورد و غیره مشغول به کار و برخی نیز به سمت‌های مدیریتی منصوب شدند (ORT UNION, 1960-65: 79). در سال ۱۳۴۲ دوازده دانش‌آموز در بخش الکترومکانیک^۱ یک شرکت رادیویی هلندی استخدام شدند و شماری از فارغ‌التحصیلان هنرستان دخترانه، به مشاغل پردرآمدی دست یافتند (Ibid. 79). افزایش مستمر تقاضا برای نیروی انسانی ماهر در تمامی شاخه‌های صنعت و بهبود استانداردهای عمومی زندگی در دهه ۴۰، این امکان را به مؤسسه اُرت داد تا همگام با پیشرفت شتابان صنعت، به سرعت بخش‌های جدید با برنامه‌های درسی نوین ایجاد کند (World Ort headquarters, 1966:77). به این ترتیب در دهه ۴۰ و ۵۰ خورشیدی، ثبات وضعیت سیاسی و اقتصادی کشور و تا حدودی پروژه‌های بزرگ اقتصادی که دولت ایران یا اداره اصل ۴ ترومن اجرا می‌کرد، نقش مهمی در ایجاد فرصت شغلی برای فارغ‌التحصیلان اُرت پدید آورد و کمک بزرگی به اعتبار سازمان اُرت در ایران کرد (Ibid).

با این حال، رشد شتابان صنعتی شدن ایران، ضمن ایجاد فرصت‌های شغلی تازه برای دانش‌آموختگان، چالش‌های تازه‌ای برای مؤسسه اُرت پدید آورد. سال‌ها بود که مدارس اُرت به‌عنوان مدارس برتر شهرت داشتند، اما تلاش گسترده دولت در زمینه آموزش فنی و صرف مبالغ هنگفت برای تجهیزات فوق‌مدرن هنرستان‌های دولتی، چالش‌های تازه‌ای را برای مؤسسه اُرت ایجاد می‌کرد که به نسبت از توان مالی کمتری برخوردار بود. علاوه‌براین، دریافت دستمزدهای بالاتر در صنایع نوین، حفظ کارکنان

---

1. ERRES

محلّی و نتایج عالی را برای مؤسسه آرت - که با سخت‌کوشی و کیفیت کادر آموزشی به دست آمده بود- به طور فزاینده‌ای دشوار می‌کرد (World Ort Headquarters, 1968:59-60).

مؤسسه آرت ایران همواره می‌کوشید تا علاوه بر تکمیل ماشین‌آلات و لوازم فنی مدرن، رشته‌های نوینی را منطبق با نیازهای صنعتی آینده ایران دایر کند. به همین منظور در سال ۱۳۴۰ رشته تهویه و تبرید و سپس رشته الکترونیک (رادیو و تلویزیون) راه‌اندازی شد. چنان‌که دکتر آلبرشتاین^۱ مدیر مؤسسه جهانی آرت، دلیل ایجاد رشته تهویه در هنرستان آرت تهران و فرستادن چندین هنرآموز خارجی را برای تدریس در این رشته، توسعه فوق‌العاده شتابان صنعتی شدن ایران و افزایش اهمیت مهارت در این زمینه عنوان کرد (ساکما، سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷ برگ ۷). برخی رشته‌های آموزشی هنرستان آرت تهران مانند رشته تهویه و تبرید، منحصر به فرد بود و دست‌کم تا سال ۱۳۴۹ این رشته جز در هنرستان آرت، در هیچ‌یک از دانشکده‌های فنی و هنرستان‌های ایران نبود. بنابراین در آغاز تقریباً همه هنرآموزان این رشته از آموزگاران خارجی بودند و نظر به دشواری مقررات وزارت کار ایران، هنرستان آرت کوشید تا برای تأمین معلم در این رشته، افراد دانش‌آموخته این رشته را برای ادامه تحصیل به فرانسه بفرستد (ساکما، سند شماره ۴۵۲۳۷/۲۹۷ برگ ۳۸۹).

به هر حال، در دهه ۴۰ مؤسسه آرت ایران با در اختیار داشتن وسایل مدرن کارگاهی و کادر آموزشی ورزیده به صورت یک مرکز فنی پیشگام و پیشرفته در سراسر کشور شناخته می‌شد. از این رو، این مؤسسه موفقیت ممتازی در کمک به تعلیم و تربیت دانشجویان فنی کشور به دست آورد (سرشار، ۱۹۹۶: ۱۳۴/۱) در تحقیقی که دولت ایران و اداره همکاری بین‌المللی درباره آموزش صنعتی در ایران به سال ۱۳۳۸ منتشر کردند، مدرسه آرت تهران به عنوان «سازمان‌یافته‌ترین و فعال‌ترین مؤسسه حرفه‌ای و آموزش فنی در کشور» معرفی شده است (World Ort Headquarters, 1960: 44). نظر به جایگاه آموزشی این مؤسسه، در سال تحصیلی ۱۳۵۱-۱۳۵۰، به عنوان بخشی از اصلاحات انجام شده وزارت آموزش و پرورش، مسئولیت کلاس‌های فنی را در

---

1. Albersztein

چهارچوب مدرسه راهنمایی، در شماری از مدارس بر عهده گرفت و به طور مؤثر توسعه داد. مدرسان مهمان آرت، دروس الکترونیک ابتدایی، برق، اتومکانیک، علوم خانگی، خیاطی، بافندگی، اداری، تئوری کشاورزی و غیره را ارائه می‌دادند و این همکاری در سطح عالی تا دوران انقلاب ادامه داشت (World Ort Headquarters, 1973:53؛ کرمانشاهی، ۱۳۸۶: ۲۵۷). توسعه هنرستان‌های ایران و نیاز روزافزون کشور به دبیران فنی باعث شد تا وزارت آموزش و پرورش در سال ۱۳۵۶ از مؤسسه آرت درخواست کند تا سالانه با پذیرش ۷۵ دانشجو، به تربیت دبیر فنی در حد فوق دیپلم، برای مدارس کشور اقدام کند. در مقابل، تأمین مالی قابل توجه و آزادی عمل در گزینش دانشجویان و آزادی در اجرای آموزش به مؤسسه داده می‌شد. در نتیجه این اقدام در سال ۱۳۵۶ دو رشته تربیت دبیری الکتروتکنیک و مدیریت بازرگانی با ۵۰ دانشجو راه‌اندازی شد و سال بعد نیز رشته الکترونیک به آن افزوده شد (World Ort Headquarter, 1978: 127). مرکز آرت تهران علاوه بر همکاری فنی با آموزش و پرورش، به آموزش دانش‌آموزان خارجی هم کمک می‌کرد. از جمله در شهریور ۱۳۴۳، ۱۵ پسر تبتی پس از چهار سال آموزش در مدارس کپنهاگ دانمارک به آرت ایران آمدند. آنها در رشته مکانیک پذیرفته و پس از ۲۱ ماه مطالعه فشرده در تهران، به عنوان مربی آموزش حرفه‌ای برای هموطنان تبتی خود در هند معرفی شدند (Ort union 1960-56: 78; Ort Central Office, 1967: p.60).

بیشتر هنرآموزان خارجی هنرستان آرت تهران به چند زبان مسلط بودند و دوره‌های آموزشی روان‌شناسی تربیتی، روش تدریس (طرح درس، آماده‌سازی اسناد، کنترل دانش) و اصول بهره‌گیری از مواد آموزشی مانند پروژکتور، اورهد، فیلم یا پروژکتور متحرک، اسلاید، ریزآموزنده و ساختار برنامه‌ریزی شده را آموخته بودند (ساکما، سند شماره ۲۹۷/۲۳۴۵۸، برگ‌های ۷، ۱۷، ۲۰، ۲۱، ۳۱-۳۷، ۱۸۳-۱۸۹). همچنین دوره‌های آموزشی تکمیلی و بازدیدهای علمی هنرآموزان از صنایع پیشرفته کشورهای اروپایی، بر مهارت و کارآمدی معلمان این هنرستان می‌افزود. دست‌کم در نیمه دهه ۴۰، برنامه‌های آموزشی ضمن خدمت و دوره‌های تکمیلی برای معلمان وجود داشت. در سال ۱۳۵۱-۱۳۵۰ دوره‌های تخصصی برای مربیان مدارس راهنمایی ترتیب داده شد. این

مربیان باید برای تدریس دروس مختلف، جدا از موضوع خاص خود، آموزش می‌دیدند. این دوره‌ها به موضوعات برق، الکترونیک، اتومکانیک، تایپ و علوم داخلی می‌پرداختند. برای سال ۱۳۵۲-۱۳۵۱ نیز دوره‌های تکمیلی برای مربیان مدارس راهنمایی سازماندهی شد و کارکنان به طور کلی ملزم به حضور در سمینارهای انگلیسی، فرانسوی، ریاضیات مدرن و منطق بودند (World Ort Headquarters, 1972: 58). حضور شماری از معلمان هنرستان در دوره‌های آموزش تکمیلی ویژه برای کودکان معلول و آشفته، منطق کاربردی، روانشناسی تربیتی و غیره در کشورهای آلمان، سوئیس، فرانسه و ایتالیا، تحت نظارت مؤسسات مهمی مانند آینیر؛ C.E.M.E.A؛ W.O.U؛ F.I.C.E. (Ibid, 58)، گواه آشکاری بر ابتکار و نوآوری مؤسسه آرت ایران بود.

ایجاد مدارس صنعتی آرت در شهرهای تهران، اصفهان و شیراز، زمینه تحولات بسیار چشمگیری در پرورش نسل جوان یهودی این دو شهرستان فراهم آورد. بسیاری از فارغ‌التحصیلان هنرستان آرت در این دو شهر، به صورت متخصص صنایع در دوران سازندگی و توسعه صنعتی ایران، به کارخانجات راه یافتند و چند تن از آنان کارخانجات صنعتی خود را تأسیس کردند. همچنین، اجرای برنامه صنعتی شدن کشور و نیاز شدید به استادکاران و کارگران فنی، اثرات بسیار مثبتی به جا گذاشت و موجب اعتلای نام جوامع یهودی اصفهان و شیراز شد (کرمانشاهی، ۱۳۸۶: ۹-۲۵۸). هر ساله شمار بسیاری از هنرآموزان این هنرستان، در هنرسرای عالی و انستیتوی تکنولوژیک پذیرفته می‌شدند و رتبه‌های برتر داشتند. چنان‌که یکی از هنرجویان این هنرستان به نام سعید جدیدپله‌وریان با کسب رتبه یکم الکترونیک، از وزیر آموزش و پرورش نشان درجه دو فرهنگ را گرفت (ساکما، سند شماره ۲۶۷۹۷/۲۹۷) و در سال ۱۳۴۱، فارغ‌التحصیلان هنرستان فنی آرت جزو اولین نفرات پذیرفته‌شده در دانشکده پلی‌تکنیک تهران شدند (Ort union 1960-56: 78).

هنرستان آرت بدون تبعیض نژادی و مذهبی، به ارائه آموزش به دانش‌آموزان ایرانی پرداخت. برخی از هنرجویان این هنرستان از افراد بی‌بضاعت مسلمان و احتمالاً از سادات (با توجه به نام‌های دانش‌آموزان هنرستان) بودند که با توصیه‌نامه انجمن‌ها و

گروه‌های محلی کلیمیان و، یا افراد دیگر به طور رایگان از امکانات شبانه‌روزی هنرستان استفاده می‌کردند و در عین حال از آموزش تعلیمات دینی معاف بودند (اسناد هنرستان آزادی فلسطین). در این هنرستان افرادی از طبقات مختلف از سرتاسر ایران تحصیل می‌کردند. به گونه‌ای که در فهرست دانش‌آموزان این مدرسه نام فرزندان برخی از کارمندان بلندپایه دولتی به چشم می‌خورد که از جمله آنها می‌توان از مسعود قوام پسر محمدرضا قوام فرماندار کل همدان، محمدرضا شاهید فرزند دکتر جعفر شاهید مدیر روزنامه سیاسی جوانمردان، بهمن نیکو فرزند فتح‌الله نیکو و بازرس وزارت کشور، سیدحسن نجفی‌نیا، پسر محمد نجفی‌نیا و مدیر روزنامه کوشش نام برد (اسناد هنرستان).

نتیجه‌گیری

یهودی‌ان به‌رغم محدودیت جمعیت، با داشتن سرمایه اجتماعی بالا و پشتکار بسیار، معمولاً قابلیت بالایی در راه‌اندازی و پیشبرد فعالیت‌های جمعی و کسب‌وکارهای نوین، از جمله در ایران از خود نشان داشته‌اند. در دوره پهلوی دوم، آزادی‌های نسبی مذهبی و تحولات پس از جنگ جهانی دوم، به‌ویژه سیاست‌های اصل ۴ ترومن برای کمک‌های فنی به کشورهای خاورمیانه مانند ایران، باعث شد تا کلیمیان ایران امکان بیشتری برای مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و صنعتی کشور پیدا کنند. یکی از ابعاد مشارکت کلیمیان در حیات اجتماعی ایران، راه‌اندازی هنرستان‌های فنی حرفه‌ای اُرت در شهرهای تهران، اصفهان و شیراز بود. هنرستان‌های اُرت ایران با نزدیک به سه‌دهه فعالیت، در تربیت نیروی انسانی ماهر برای کارهای صنعتی و خدماتی کشور نقش مؤثری ایفا کردند. توسعه اقتصادی و شتاب صنعتی‌سازی ایران در دهه ۱۳۴۰، نیاز به راه‌اندازی هنرستان‌های فنی برای تأمین کارگران ماهر را افزایش داد و به کامیابی این مؤسسه کمک کرد. در نتیجه، بنیانگذاران اُرت با آگاهی از تحولات صنعتی ایران، در راه‌اندازی رشته‌های فنی نوین پیشگام شدند. به گونه‌ای که حتی دولت برای تربیت دبیر فنی مورد نیاز هنرستان‌های خود در این اواخر به‌ناچار، به همکاری با این مؤسسه نیازمند شد. هنرستان اُرت با بهره‌گیری از ابرازهای مدرن، دوره‌های تکمیلی آموزشی در صنایع

| بررسی کارنامه آموزشی مؤسسه فنی حرفه‌ای آرت ایران ۱۳۲۹-۱۳۵۷ | ۵۱

خارجی و هنرآموزان مجرب، میراثی ماندگار در عرصه آموزش فنی کشور بر جای گذاشت، به گونه‌ای که «هنرستان آزادی فلسطین» با بهره‌گیری از این پیشینه آموزشی توانست امروزه به‌عنوان هنرستان نمونه دولتی تهران شناخته شود و آرت دختران نیز قابلیت یافت که به دانشکده‌ای مهم با عنوان «دانشکده فنی شهید شمسی‌پور» تبدیل شود.

منابع

- سرشار، هما (۱۹۹۶)، *تروعا؛ یهودیان ایرانی در تاریخ معاصر*، جلد ۱، کالیفرنیا: انتشارات مرکز تاریخ یهودیان ایرانی.
- سرشار، هما (۲۰۰۰)، *تروعا؛ یهودیان ایرانی در تاریخ معاصر*، جلد ۱، کالیفرنیا: انتشارات مرکز تاریخ یهودیان ایرانی.
- کرمانشاهی، حشمت‌الله (۱۳۸۶)، *تحولات اجتماعی یهودیان ایران در قرن بیستم*، لوس آنجلس: شرکت کتاب.
- لوی، حبیب (۱۳۷۶)، *تاریخ جامع یهودیان ایران*، لوس آنجلس: بنیاد فرهنگی حبیب لوی عزری، مئیر (۲۰۰۰)، *یادنامه*، دفتر یکم، ترجمه آبراهام حاخامی. اورشلیم
- عزری، مئیر (۲۰۰۰)، *یادنامه B*، دفتر دوم، ترجمه آبراهام حاخامی. اورشلیم
- Aronson, Grigory (1930), *History of the Founding of ORT*, Russian.
- Shapiro, Leon (2010), *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change*, London, England, 2nd ed.
- Ort Central Office (January 1967), *World Ort union 1966*, Geneva.
- Central Office of the Ort Union (February 1952), *Ort Union Activities in 1951*, Geneva.
- Central Office of the Ort Union (February 1955), *Ort Union in 1954*, Geneva.
- World Ort Headquarters (1951), *One Year ORT Activities Report for 1950*, Paric.
- _____, (1954), *World ORT Union 1954*, Geneva.
- _____, (June 1956), *Material and Memoirs: Chapters for the History of ORT*, Geneva, Switzerland.
- _____, (1960), *World ORT Union 1959*, Geneva, Switzerland.
- _____, (February 1975), *World ORT Union 1974*, Geneva, Switzerland.
- _____, (February 1977), *World ORT Union 1976*, Geneva, Switzerland.
- _____, (February 1978), *World ORT Union 1977*, Geneva.

اسناد:

- اسناد هنرستان ارت ایران (هنرستان آزادی فلسطین)، تهران: میدام امام حسین، خیابان دماوند.
- ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷۰۱۶۲۸۶ محل در آرشیو ۶۰۲ ژ ۱۲۱.
- ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷۰۱۶۲۸۶، محل در آرشیو ۶۰۲ ژ ۱۲۱ پ ۱.
- ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷۰/۴۵۲۳۷.

بررسی کارنامه آموزشی مؤسسه فنی حرفه‌ای آرت ایران ۱۳۲۹-۱۳۵۷ | ۵۳

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۳۰۸۸۵/۳۰ / ۲۳۰ شماره بازیابی ۳۰۸۸۵/۷/۱

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷۰۱۲۱۶۸ / ۲۹۷۰ محل در آرشیو ۴۲۶
خ‌آپ ۱..

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷۰۳۲۴۵۸ / ۲۹۷۰ محل در آرشیو ۱۲۷ گ ۱ آ
۱۴.

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۶۴/۲۴۱۲۸.

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷۰۱۲۶۶۹ / ۲۹۷۰ محل در آرشیو ۸۱۸ د ۲
آپ ۱.

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۳۰۸۸۵-۳۳۰.

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷۰۱۵۷۵۳ / ۲۹۷۰ محل در آرشیو ۷۱۴
ز‌آپ ۱.

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷/۲۶۷۹۷ / ۲۹۷۰ محل در آرشیو ۵۵۳ غ
آپ ۳ ۱.

ساکما (سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران)، سند شماره ۲۹۷/۱۳۴۳۹ / ۲۹۷۰ محل در آرشیو.
۱۲۵۱۲ذ‌آپ ۱

List of Sources with English Handwriting:

- Saršār, Homan, (1384): (Editor). Children of Esther, a collection of essays on the life of Iranian Jews, translated by Mehrnāz Našīrīyeh, published by Kārang
- Saršār, Homā. (1996) (editor). Tero'ā: Iranian Jews in contemporary history, vol. 1, Iranian Jewish History Center Publications, California,
- Saršār, Homa. (2000): (editor). Tero'ā: Iranian Jews in Contemporary History, Iranian Jewish History Center Publications, California,
- Kermānšāhčī, Hešmatullāh. (2006): Social Developments of Iranian Jews in the 20th Century, Book Company, Los Angeles.
- Levy, Ḥabīb (1376): History of Iranian Jewish Community, Los Angeles, 1376
- 'Ezrī, Me'īr, (2000): Note book, first book, translated into Farsi by Abraham Ḥākāmī.
- 'Ezrī, Me'īr, (2000) B Yād-nāmeḥ, second book. Translated into Farsi by Abraham Ḥākāmī.

Asnād

- Asnād Honarestān-e Ort Iran (Palestinian Freedom Conservatory) in Tehran. Imam Hosseīn square, Damavand St.
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). (Document No. 297016286, located in the archive 602 JH12 JH1)
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). (Document No. 297016286, location in archive 602 Zh12 P1)
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). Document No. 297/45237
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). Document No. 30885/230, recovery number 30885/1/7
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). Document No. 297012168, located in the archive, 426, 4th Street, A)
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). document number 297032458, located in the archive 127 GAA 14)
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). Document No. 24128/264
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). Document No. 297012669, located in archive 818 D 2 AP A
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). document number 230-30885)
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). document number 297015753, location in archive 714 Z4AP1,
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). Document No. 26797/297, located in the archive of 553G 3AP1
- Sākmā (Sāzmān-e Asnād-e ketābḵān-e Mellī-ye Iran). Document No. 13439/297, located in the archive